

УДК 7.03

Спасскова О. П.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

СВОЄРІДНІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ МАЙСТРА В ЦИКЛІ ОФОРТІВ В. Г. ЄФИМЕНКА ДО РОМАНУ М. О. БУЛГАКОВА «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА»

Спасскова О. П. Своєрідність інтерпретації образу Майстра в циклі офортиів В. Г. Єфименка до роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». У статті вперше зроблено спробу дослідити серію станкових ілюстрацій В. Г. Єфименка (1933–1994), присвячену роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». Єфименко — видатний одеський художник-графік та педагог, який одним із головних здобутків свого життя вважав створення серії офортиів до знакового роману ХХ століття. Художник не лише ілюструє роман Булгакова, а й виражає своє розуміння зображуваних подій та персонажів. У 64-х станкових ілюстраціях, створених у період з 1978 по 1994 рік, Єфименко виявляє складне психологічне мотивування образів, демонструє оригінальні композиції графічних аркушів зі складним просторово-часовим вирішенням.

Ключові слова: В. Г. Єфименко, М. О. Булгаков, ілюстрації, роман «Майстер і Маргарита», образ, офорт.

Спасскова Е. П. Своєобразие интерпретации образа Мастера в цикле офортов В. Г. Ефименко к роману М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В статье впервые предпринята попытка исследования серии станковых иллюстраций В. Г. Ефименко (1933–1994), посвященных роману М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». Ефименко — выдающийся одесский художник-график и педагог, который одним из главных достижений своей жизни считал создание серии офортов к знаковому роману ХХ века. График не только иллюстрирует роман Булгакова, но и выражает свое понимание изображаемых событий и персонажей. В 64-х станковых иллюстрациях, созданных в период с 1978 по 1994 год, Ефименко выявляет сложную психологическую мотивировку образов, демонстрирует оригинальные композиции графических листов со сложным пространственно-временным решением.

Ключевые слова: В. Г. Ефименко, М. А. Булгаков, иллюстрации, роман «Мастер и Маргарита», образ, офорт.

Spasskova O. Originality in image interpretation of the Master in a series of etchings by V. G. Yefimenko to the novel “Master and Margarita” by M. O. Bulgakov. This article features the first try to examine a series of etching printing illustrations by Viktor Yefimenko (1933–1994) to the novel by Mikhail Bulgakov “The Master and Margarita”. Yefimenko is an eminent graphic artist and teacher, who believed his series of etchings to one of the landmark novels of the 20th century to be one of the greatest achievements of his life. The artist does not only make illustrations to the novel; he portrays his own understanding of the events and the characters. In those 64 etching printing illustrations he created between years 1978 to 1994, Yefimenko shows the characters’ complex psychological motivation, shows the original compositions of graphic sheets with difficult spatio-temporal decisions.

The artist began working on the illustrations back in 1978 while undergoing an extension course at Moscow Pedagogical Institute. As he was walking down the old streets of Moscow, Yefimenko searched for and found the typical buildings of the 20s and 30s, where Bulgakov’s characters used to dwell, as his imagination portrayed the characters which would later come to life in his illustrations: the Master, Margarita, Woland and his entourage, Berlioz, Bezdomny and others. This was his general creative method: to create convincing graphic images while diving into the world of both the mysterious novel and the real space. Having set a range of his favourite themes, the artist came back to them again and again.

Articulation of the problem. Rationale. *A prominent artist and teacher from Odessa, Viktor Yefimenko (1933–1994) has created many graphic works — illustrations to such masterpieces of world literature as “Slovo o polku Ihorevi” (“The Tale of Igor’s Campaign”), “Tini zabutykh predkiv” (“Shadows of Forgotten Ancestors”) by Mykhailo Kotsiubynsky, “Lisova pisnia” (“The Forest Song”) by Lesya Ukrainka. We have looked into the illustrations to the foremost of these works in the article “Artistic consideration of historical characters in the series of etchings by V. Yefimenko to “Slovo o polku Ihorevim”. The pinnacle of Yefimenko’s works in the prime of his profession was the grand series of etchings, dedicated to the novel by Mikhail Bulgakov “The Master and Margarita”. The artist has been working on etching printing sheets since 1978 to the rest of his life in 1994. Bulgakov’s novel gave the intellectual artist an opportunity to consider the 20th century in its evangelic, philosophical and social aspects. This literary work is still considered contemporary, thus the illustrations thereto remain relevant. Herewith, the works of a true master of book illustrations has not been studied enough and has not received the recognition they deserve.*

Analysis of recent research and publications. *As we know, Bulgakov’s novel had been prohibited for a long time, and that is why it has really picked the interest of graphic artists only in the 70s–80s of the 20th century. The most interesting of these include illustrations by Gennadiy Novozhilov, Andrey Harshak, Pavel Orinyanskiy, Sergey Alimov, a student of Viktor Yefimenko, Odessa graphic artist Dmitriy Zhizhin. 64 etching printing illustrations of Viktor Yefimenko to “The Master and Margarita” were exhibited at Odessa State Literature Museum in 2007. Despite the fact that the*

Рецензент статті: Тарасенко О. А., доактор мистецтвознавства, професор, зав. кафедри образотворчого мистецтва, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського

event was widely covered by the mass media, it did not become a subject of thorough art studying. The artist's numerous conversations with his students, colleagues and relatives while collecting documentary materials make a major part of the research.

The originality of the graphic works by Yefimenko lies in the synthesis between art study and aesthetic consideration of the literary characters and ideas therein. Thus, in order to deepen our understanding of Bulgakov's novel, we will also need to address the works of literary criticism. The works of such literary critics as Marietta Chudakova, Boris Sokolov, Vladimir Akimov, Evgeniy Yablokov and others are of paramount importance in order to comprehend the novel's problems and poetics. As for the artistic language of etching, research by such scholars as Vladimir Favorskiy, Boris Vipper, Yuriy Gerchuk and other are especially prominent.

Goals and objectives. The goal of this article is to study the problem of artistic interpretation of the Master's character in the series of etchings by Viktor Yefimenko to the novel by Mikhail Bulgakov "The Master and Margarita". Given such goal, we aim to meet the following objectives: study the history of the graphic series' creation; determine the meaning of individual portraits when creating a general literary graphic character; study the specific graphic sheet composition of the master from Odessa.

Viktor Yefimenko entered the rich inner world of Bulgakov's "The Master and Margarita", portrayed his own opinion in regard to the eternal philosophical problem of good and evil, to the man's freedom to choose their own way and their moral responsibility thereto. While considering the novel in his series of etching printing illustrations, Yefimenko comes to a conclusion that moral degradation cannot be justified by any circumstances, and this idea matches the one of Bulgakov. Every etching is symbolic, just as the character of the Master is deeply symbolic itself. Yefimenko portrays the character with great artistry; every line carries the individuality of his character, his morality, his strength and his weakness, wit or madness, kindness or cruelty. Expressive poses and gestures are especially important when portraying the Master. The disharmony between the Master and his social environment is shown through his large posture which cannot fit in the tight space. The general overtones in the etchings are dark, which could be a reference to both the political regime of the time — Stalinism, during which the events take place, and the novel's "Diavaliada", the dark powers.

Keywords: V. G. Yefimenko, M. O. Bulgakov, illustrations, novel «Master and Margarita», image, etching.

Постановка проблеми. Актуальність теми.

Видатний одеський художник та педагог В. Г. Єфименко (1933–1994) створив багато графічних творів — ілюстрацій до шедеврів світової літератури, таких як «Слово о полку Ігоревім», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Лісова пісня» Лесі Українки. Серію станкових ілюстрацій до першого з названих творів було розглянуто нами у статті «Художнє осмислення історичних образів у циклі гравюр В. Єфименка до "Слова о полку Ігоревім"» [8]. Апофеозом творчості Єфименка періоду його професійного розквіту був грандіозний

цикл офортів, присвячених роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». Графік працював над станковими графічними аркушами з 1978 р. до кінця життя, 1994 р. Роман Булгакова давав художнику-інтелектуалу можливість осмислити ХХ століття в євангельському, філософському і соціальних аспектах. Цей літературний твір і досі залишається сучасним, тому й ілюстрації до нього не втрачають своєї актуальності. Та творчість справжнього майстра книжкової графіки Єфименка мало вивчена, ще не отримала належного визнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, роман Булгакова довгий час знаходився під забороною, тому по-справжньому він привернув до себе увагу художників-ілюстраторів лише у 70–80-х роках ХХ сторіччя. Найбільш цікавими у цьому відношенні є ілюстрації Г. Д. Новожилова, А. О. Харшака, П. А. Оринянського, С. О. Алімова, учня В. Єфименка, одеського графіка Д. Ю. Жижина. Виставка із шістдесяти чотирьох станкових ілюстрацій до роману «Майстер і Маргарита» Віктора Єфименка відбулася 2007 року в Одеському літературному музеї. Хоча ця культурна подія була досить широко висвітлена у засобах масової інформації, вона не стала предметом ґрунтовного мистецтвознавчого дослідження. Важливою складовою частиною дослідження є численні бесіди з учнями, колегами та рідними по збору документального матеріалу.

Своєрідність графічних робіт Єфименка полягає в тому, що вони є синтезом літературознавчого та художньо-естетичного осмислення літературних образів та ідей. Отже для більш глибокого розуміння роману Булгакова нам необхідно звернутися також і до літературно-критичних робіт. Важливіми в осягненні проблематики та поетики роману є праці відомих літературознавців М. О. Чудакової, Б. В. Соколова, В. М. Акімова, С. О. Яблокова та інших. Що ж до художньої мови офорту, потрібно відзначити ґрунтовні дослідження В. А. Фаворско-го, Б. Р. Віппера, Ю. Я. Герчука та інших.

Мета роботи та завдання. Метою нашої статті є дослідження проблеми художньої інтерпретації образу Майстра в циклі офортів В. Г. Єфименка до роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». У зв'язку з ціллю ми ставимо такі задачі: вивчення історії створення графічного циклу; виявлення значення індивідуальних портретів у створенні узагальненого літературно-графічного образу; дослідження особливостей композиційного рішення графічних аркушів одеського майстра.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Одним із головних здобутків свого життя В. Г. Єфименко вважав ілюстрації до роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». Майже шістнадцять років тривало спілкування художника з героями роману, в цей час Єфименко створив серію з 64 офортів, але передчасна смерть не дала йому можливості завершити свій творчий задум. О. А. Тарасенко, учениця В. Г. Єфименка, а нині професор, доктор мис-

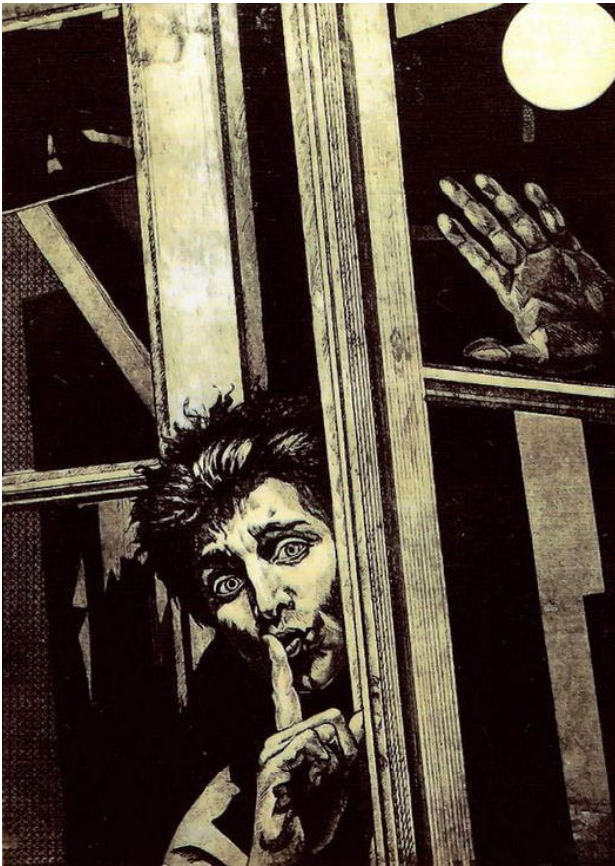
тецтвознавства, згадує: «Віктор Георгійович, крім того, що був художником, перш за все запам'ятався як дуже інтелектуальна людина. Це робило його авторитетним критиком. У нього було дуже розвинене логічне, філософське, творче мислення, що дозволяло йому працювати з книгою і книжковою ілюстрацією. Саме тому він зупинив свій погляд на непростому алегоричному романі Булгакова «Майстер і Маргарита». У цих роботах він втілює своє розуміння цього твору, свій світогляд» [9].

Роботу над ілюстраціями художник почав ще в 1978 р., коли проходив курси підвищення кваліфікації при Московському педагогічному інституті. Прогулюючись старовинними московськими вулицями, Єфименко шукав і знаходив типові будинки 1920–1930-х років, у яких жили герої Булгакова, а творча багата уява вже малювала і самих персонажів, які згодом оживуть у його ілюстраціях: Майстра, Маргариту, Воланда та його почт, Берліоза, Бездомного та ін. Такою була загальна тенденція його творчого методу: занурившись у світ містичного роману і реального простору, створювати переконливі графічні образи. Намітивши коло улюблених тем, художник повертався до них знову і знову. Оцінивши живописні можливості техніки офорту, Єфименко потім уже не мислив себе без неї. Графічна майстерня на художньо-графічному факультеті Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, одним із засновників і провідним викладачем якого був Віктор Георгійович Єфименко, так і називалась — «офортна», попри те, що там створювалися ліногравюри, монотипії та інші види друкованої графіки. Весь процес створення офортів майстра відбувався на очах його учнів. Це була улюблена, і в той самий час, каторжна робота. Офорти робились у багатьох варіантах, доти, поки не задовольняли художника. «Вся серія створювалась у мене на очах, і я хочу зазначити декілька цікавих особливостей: кожна фігура змальована з натури. Усі ескізи, створені чорною пастовою ручкою, тушшю і гуашшю, у натуральну величину відтисків, відпрацьовані настільки ретельно, що виглядають цілком завершеними, самостійними творами», — розповідав син художника Володимир Єфименко [2].

У цій статті ми розглянемо художню своєрідність графічного вирішення образу Майстра. Єфименко розповідав про своє бачення Майстра в інтерв'ю О. А. Тарасенко: «“Майстер і Маргарита” — це дуже глибокий твір. Не раз прочитуючи його, я відкриваю для себе щось нове, навіть щодо самого Майстра, його образу. При першому прочитанні, де Майстер був нагороджений спокоєм, все виглядало досить оптимістично і Майстер виглядав фігурою дуже симпатичною. Потім, коли я прочитав повний текст, — зрозумів: Майстер спокоєм не винагороджений, а покараний за те, що він не зумів вистояти до кінця. Він загинув в ім'я того, щоб розкрити людям очі» [3].

Першого разу ми знайомимося з Майстром в офорті «Поява героя» (іл. 1). Цей аркуш чітко відображує події, що описані в романі, та змальовує портрет персонажа. Майстер уперше з'являється в кінці розділу «Роздвоєння Івана», де знайомиться з поетом Іваном Бездомним, який знаходиться у психіатричній лікарні, і лише згодом ми дізнаємося його історію в главі «Поява героя». Ось як змальовує письменник цю зустріч: «Іван без будь-якого переляку підвівся на ліжку й побачив, що на балконі стоїть чоловік. І цей чоловік, прикладаючи палець до уст, прошепотів: Цссс!.. <...> Іван опустил ноги з ліжка й пригледівся. З балкона обережно заглядав у кімнату виголений, темноволосий, з гострим носом, бентежними очима і з пасмом волосся, що спало на лоб, чоловік приблизно років тридцяти восьми» [1: 144]. Зображення Майстра у цьому офорті Єфименка повністю співпадає з його описом у романі. Цікаву гіпотезу з приводу літературного портрету Майстра в романі Булгакова висловив літературознавець В. Г. Маранцман. Він вважає, що Майстер своїм виглядом та поведінкою нагадує М. В. Гоголя: «Суміш цікавості і тривоги, страху і шахрайства, хворобливості і таємничості дуже нагадує портрети Гоголя від А. Венеціанова до А. Іванова» [5: 28]. Єфименко зображує фрагмент відчинених балконних дверей, через які заглядає чоловік, що прикладає палець до уст. Для образу Майстра художнику позував його учень В. Соколюк, але саме в цьому офорті герой отримав риси сина Єфименка — Володимира. Таким чином, портретний образ засновувався на близьких художнику людях і виходив ще більш переконливим.

Попри реалістичний стиль офортів, саме в цій роботі простежуються риси абстрактного мистецтва у формуванні просторового середовища. Це характеризується поєднанням реального портрета з умовним оточенням. Композиція досягає експресивної динаміки завдяки лініям дверей та віддзеркаленням у шибках, що зображені під різними кутами. Офорт поділений на декілька прямокутників — це вертикалі дверей із їх геометрією та поділ по горизонталі. Єфименко, як і сучасні йому майстри мистецтва Одеси, такі як О. П. Ацманчук, В. Г. Власов та інші, творчо засвоював забутий експеримент художників лівих напрямків 1910–1920-х років. Геометричні мотиви в роботах художника також можна пояснити тим, що за своєю першою освітою художник був інженером і тому чудово знався на кресленнях. У нижній частині аркуша «Поява героя» ми бачимо самого Майстра, в той час як у верхній частині зображені розкрита долоня і повний місяць, що заглядає крізь скло у кімнату. Біла пляма місяця, що знаходиться у верхньому куті, — це не просто композиційний акцент, а й важливий символ, що проходить крізь увесь роман. «Вона співвідноситься зі стражданням, душевним болем, тугою по недосконалому, нездійсненному людському життю, по нереалізованій особистості», — пише

Іл. 1. В. Єфименко. Поява героя. Іл. до «Майстра і Маргарити» М. Булгакова. 1978–1994. Офорт, 44 × 31

Є. І. Ляхова у статті, присвяченій символіці сонця і місяця у романі Булгакова [4]. Місяць у графічних аркушах Єфименка, як і в романі, має важливе символічне значення. Це той самий місяць, що не давав спокою Понтію Пілату та постійно супроводжував змученого хворобою Майстра (іл. «Безсмертя за боягузтво»), той, що осяював Москву під час балу в Сатани (іл. «Невидима і вільна»), і той, що за багато років потому не буде давати спокій Івану (іл. «Учень Майстра — професор-історик Іван Миколайович Понирев»). Таким чином, як у романі переплітаються між собою три світи, так і в ілюстраціях Єфименка не можна обійтись без тонкого хитросплетіння деталей, що непомітно поєднують усю історію.

Триптих «Митарства Майстра» (іл. 2) складається з офортів «Улюлюкання», «Тридцять срібників» та «Спрут». Митарство — це страждання, або ж у православ'ї — випробування, через які повинна пройти душа на шляху до Божого суду. У даному випадку через митарства повинен пройти Майстер перед тим, як представити свій роман Воланду. «Це страх перед остаточним усвідомленням ролі свого роману, оскільки життя Майстра вручалось Сатані; роман пропонувався на суд», — пише Т. Поздняєва [6: 27]. Саме цьому страху та випробуванням, що чекають на Майстра, присвячений даний триптих. Перший офорт «Улюлюкання» показує шквал літе-

ратурної критики, що звалилася на Майстра через його роман про Понтія Пілата. Художник зображує героя, що в розпачі закрив руками обличчя. Він ніби захищається від рук, що осудливо вказують на нього. Фоном офорта є фрагмент із цитатами критичних статей, які стали причиною арешту Майстра: «...ударити, і добряче вдарити, по пілатчині й тому богомазові...», «Войовничий старообрядець», та інші [1: 156]. Жорстоке й несправедливе цькування Майстра за справу всього його життя виявилось вбивчим для нього. Цей епізод роману має автобіографічний підтекст. Як відомо, самого Булгакова постійно піддавали жорсткій несправедливій критиці за його твори. З цього приводу Б. Соколов зазначав: «Цікаво, що масована атака на “Біг” розпочалась також рівно за три місяці до того, як Майстер опинився в лікарні в середині жовтня 1928 року. <...> Очевидно, що арешт свого героя Булгаков хронологічно приурочив до початку кампанії проти своєї кращої п'єси» [7: 210].

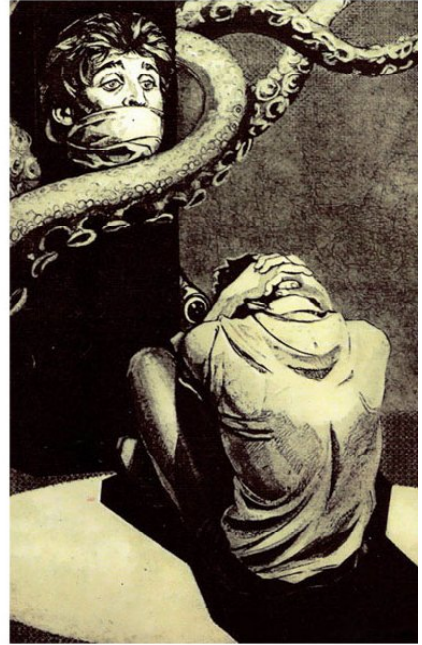
Центральна частина триптиха «Тридцять срібників» поєднує у собі дві частини роману, що нерозривно пов'язані між собою: долю Майстра та євангельський сюжет. В офорті, як і в самому романі, розкривається тема всеосяжності зради та наклепів. На задньому плані Єфименко зображує фрагмент фрески Джотто ді Бондоне «Поцілунок Іуди», яка розповідає відомий біблійський сюжет про Іуду Іскаріота. Поцілунок Іуди вважається символом зрадництва. На передньому плані офорта зображені дві руки, які відраховують монети. Спочатку можна було б вважати, ніби перед нами зображені руки Іуди, котрі отримують гроші за зраду, але манжет сучасного чоловічого костюма та лист із наклепом вказують на те, що ці події відбуваються у ХХ сторіччі. Це символічне зображення зради «друга» Майстра — Алоїзія Могарича, який втерся до нього в довіру та видавав себе за друга, а потім написав наклеп, щоби переїхати у вільне помешкання. Згодом саме через нього Майстер і потрапив до божевільні. Таким чином художник пояснює нам події, що відбуваються на передньому плані, та поєднує події далекого минулого і Москви 1930-х років.

Третій офорт під назвою «Спрут» присвячений божевіллю Майстра: «Словом, настала стадія психічного захворювання. Мені здавалось, особливо коли я засинав, що якийсь дуже гнучкий і холодний спрут мацаками підбирається безпосередньо і просто до мого серця» [1: 158]. Майстер зрозумів, що його роман критикують не тому, що він безталанний, а тому, що ні він, ні його герой не вписуються у реалії Москви 1930-х років, виглядають тут чужими. Він відчув у статтях фальш та боягузтво, які зачепили його за живе, і в «броні», що оточувала його, з'явився пролом. Майстер став боятися темряви, він зрозумів, що втрачає розум. Приреченість з'являється йому в образі нічного жажіття — щупальця велетенського спрута. Художник зображує героя спиною до глядачів, що він так само, як і на

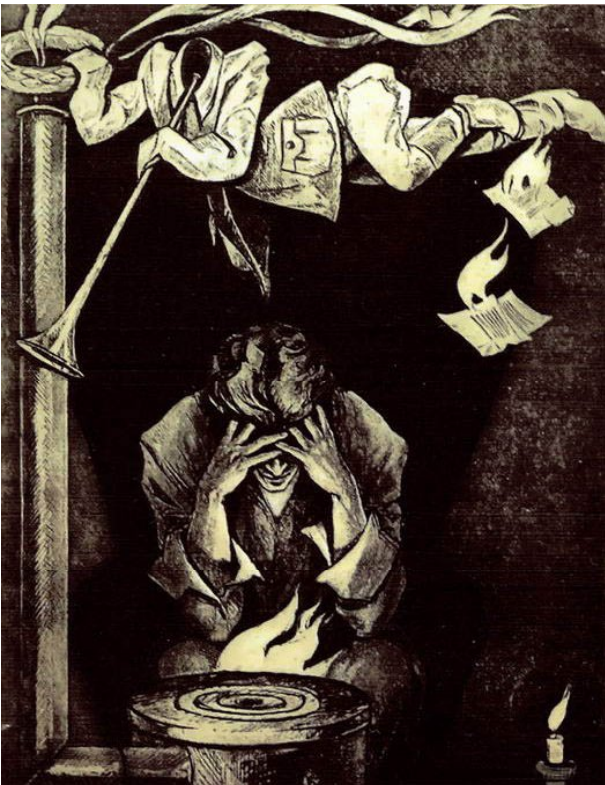
першому аркуші, охопив голову руками і немовби розгойдується взад і вперед у приступі панічного страху. Майстер знаходиться на освітленій частині, але спереду на нього насувається п'тьма та немовби сіра приреченість із величезними шупальцями спрута. Цікавою деталлю є те, що з темряви з'являється голова героя. Чи говорить це про те, що у страхів Майстра було його ж обличчя? Його рот,

замотаний тканиною, символізує цензуру, заборону творчості, а погляд спрямований в нікуди.

Логічним завершенням теми стає офорт «Спалення рукопису» (іл. 3). Страх та відчай приводять Майстра до цього жадливого вчинку: «Попіл час від часу долав мене, тлумив полум'я, але я боровся з ним, і роман, затято опираючись, все ж таки гинув» [1: 159]. Ілюстрація, що описує цей драма-

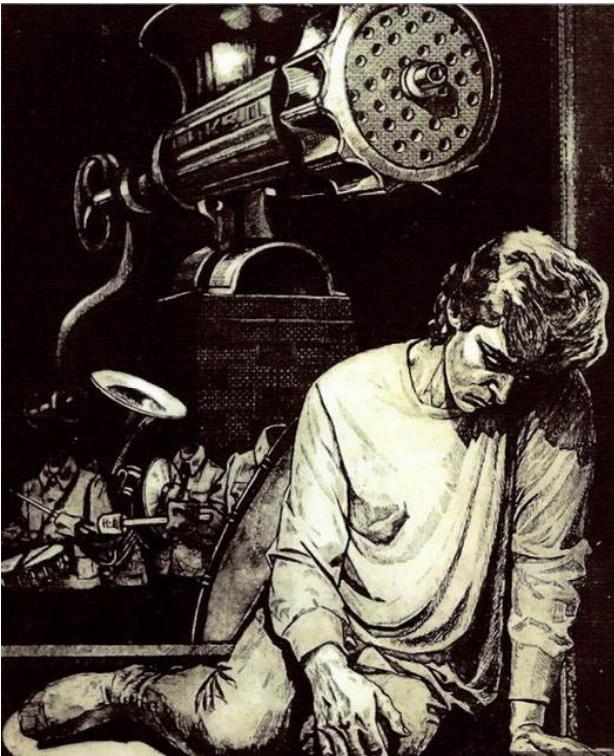

Іл. 2. В. Єфименко. Митарства Майстра. Іл. до «Майстра і Маргарити» М. Булгакова. Триптих. 1978–1994. Офорт

Іл. 3. В. Єфименко. Спалення рукопису. Іл. до «Майстра і Маргарити» М. Булгакова. 1978–1994. Офорт, 44 × 36

Іл. 4. В. Єфименко. Через карнавал без гудзиків. Іл. до «Майстра і Маргарити» М. Булгакова. 1978–1994. Офорт, 44 × 39

Іл. 5. В. Сфименко. Повернення Майстра. Іл. до «Майстра і Маргарити» М. Булгакова. 1978–1994. Офорт, 44 × 36

тичний момент, так само, як і триптих «Митарства Майстра», сповнена глибокого психологізму. Це зображення людини, яка втратила все: згорблена постать майже потонула у величезному кріслі, що проступає темним силуетом позаду Майстра; він у відчаї запустив пальці у волосся, голова нахилена, і так само, як і в попередніх ілюстраціях, ми майже не бачимо його обличчя. Полум'я від палаючого рукопису таємничо освітлює фігуру, в повітрі розлітаються палаючі аркуші паперу. У нижньому куті майже догоріла свічка, вона не дає світла, але виконує дві інші функції: символічну — надія, що майже зникла, догоріла, та композиційну — біла пляма, що підтримується палаючими аркушами та іншими світлими елементами, які знаходяться вгорі. Зверху, над Майстром, витає у повітрі чоловічий костюм, що в одній руці тримає лавровий вінок, а в іншій — трубу.

Образ костюма проходить через усю серію ілюстрацій. Це символ бюрократії та тоталітарної влади, що позбавила Майстра всього та водночас сповіщає про коронацію лавровим вінком — знаком тріумфу, слави та перемоги. «У Булгакова цей костюм — уособлення бюрократизму, влади. Тому ці костюми в принципі проходять через усю серію; коли людини непотрібно, костюм — це певна функція, що виконує насилля, що незримо присутня у всі періоди людського життя», — розповів художник в інтерв'ю О. А. Тарасенко [3]. Ще одним іронічним символом перемоги є пічна труба, через яку виходить дим від спаленого рукопису, вона нагадує античну колону, яку увінчує лавровий вінок.

Чи означає це, що врешті-решт Майстер буде винагороджений за свій роман та страждання? Ні, адже він не зможе отримати винагороду в тому світі, в якому він знаходиться і який уособлює у собі кошту.

Останній офорт «Через карнавал без гудзиків» (іл. 4) ілюструє главу «Поява героя» та закінчує розповідь Майстра. Через наклеп Майстер був заарештований, хоча після розслідування його звільнили, він залишився без квартири, грошей та сенсу життя: «Отож у половині січня, серед ночі, в тому ж таки пальті, але з обрізаними гудзиками, я шулювся від холоду в моєму дворикові» [1: 162]. Він не хотів, щоб Маргарита бачила його в такому стані. Оскільки покінчити життя самогубством йому заважав страх, єдине, що в нього залишалося, — це добровільно, пішки через усе місто піти в психіатричну лікарню. Крилатий вислів Остапа Бендера з роману «Дванадцять стільців» І. Льфа та Е. Петрова, «Ми чужі на цьому святі життя», чудово описує офорт Сфименка. Ми бачимо, як Майстер в пальто та капелюсі проходить повз химерну публіку, чії обличчя чи то спотворені жакливими посмішками, чи то одягнені в маски, що мають малопривабливий вигляд. Вони нагадують гротескні обличчя з картини Ієронімуса Босха «Несення хреста». Майстер, як і Христос, покірно продовжує свій шлях, не зважаючи ні на що. Збоку зображено символ комуністичної влади: серп та молот, а зверху — фрагмент тексту популярної радянської пісні 1920-х років «Марш авіаторів»: «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью, <...> а вместо сердца — пламенный мотор». Уся ця сцена ще раз демонструє нам неприйняття Майстром радянських реалій та відторгнення його самого з соціального життя Москви 1930-х років.

В ілюстрації «Повернення Майстра» (іл. 5) Сфименко відображує той момент, коли після балу в Сатани Майстра повертають до Маргарити. У записах художника інколи ця ілюстрація має за назву цитату з роману, тобто слова, які вимовляє Воланд, коли бачить, у якому стані перебуває Майстер: «Так, його добряче обробили». Художник зображує трагічну долю письменника, майстра, якому були відкриті справжні, вічні цінності та таємниці буття і який не зміг жити у злагоді з навколишнім світом і часом. Для Майстра, приниженого насиллям та лицемірством, що стали законом сучасного йому життя, лікарня виглядає кращою, ніж реальність, до якої його намагаються повернути, тому від наляканий та розгублений. Художник зображує його у повному занепаді сил — як фізичних, так і моральних. Слова: «Не плач, Марго, не терзай мене. Я тяжко хворий. <...> Мені страшно, Марго! У мене знову почалися галюцинації», — характеризують стан Майстра [1: 296]. Його похилена постать виражає повне безсилля. Страх перед життям оволодів Майстром, у нього не залишилось сили та духу навіть на те, щоби підняти голову. А позаду, наче монумент, підноситься гігантська м'ясорубка, як символ пола-

маної долі сотень чи навіть тисяч талановитих митців, котрі були розчавлені бездушною сталінською системою. Це символ реалій життя Москви 1930-х років. Там же зображені костюми, що, як на параді, святкують триумф, перемогу сірості, бездарності, бездуховності над талантом та моральністю.

Висновки з даного дослідження. В. Г. Єфименко проникнув у багатий духовний світ роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита», відобразив своє ставлення до вічної філософської проблеми добра і зла, свободу вибору людиною свого шляху і моральну відповідальність за цей вибір. Осмислюючи роман у циклі станкових ілюстрацій, Єфименко дійшов висновку, що моральне падіння не може бути виправдане жодними обставинами, і ця думка збігається з булгаківською. Кожен офорт — символічний, як глибоко символічним є й образ Майстра. З великою художньою майстерністю Єфименко вимальовує героя роману; кожна рисочка передає індивідуальність характеру, його моральне начало, його силу або слабкість, розум або безумство, доброту або жорстокість. У створенні графічного образу Майстра важливу роль відіграє виразність пози, жесту. Дисгармонія Майстра та його соціального оточення передається за допомогою його крупної фігури, що не поміщається у тісному просторі. Загальний фон офортів представлений у темних тонах, що може асоціюватись як із політичним режимом — сталінізмом, у період якого відбуваються головні дії роману, так і з «дияволядою» роману, темними силами.

Перспективи подальших розвідок. Творчість справжнього майстра книжкової графіки Єфименка мало вивчена, ще не отримала належного визнання.

Література:

1. Булгаков М. О. Майстер і Маргарита : роман / М. О. Булгаков. — Х. : Фоліо, 2005. — 415 с.

2. Ефименко Виктор Георгиевич. Мастер и Маргарита : Каталог выставки / Учред. Д. Банников, В. Ефименко. — Одесса, 2007. — 17 с.
3. Єфименко В. Г. : [інтерв'ю з художником на одеському обласному телебаченні / спілкувалася О. А. Тарасенко]. — 1986.
4. Ляхова Е. И. Солнце и луна в «Мастере и Маргарите» [Электронный ресурс] / Е. И. Ляхова // Дискурс. — 1996. — № 2. — Режим доступа: http://www.nsu.ru/education/virtual/discourse2_6.htm. — Назва з екрана.
5. Маранцман В. Г. Проблемный анализ романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита» / В. Г. Маранцман // Литература в школе. — 2003. — № 1. — С. 28.
6. Поздняева Т. Воланд и Маргарита / Т. Поздняева. — СПб. : Амфора, 2007. — 448 с.
7. Соколов Б. Расшифрованный Булгаков. Тайны «Мастера и Маргариты» / Б. Соколов. — М. : Эксмо, 2010. — 608 с.
8. Спасскова О. П. Художне осмислення історичних образів у циклі гравюр В. Єфименка до «Слова о полку Ігоревім» / О. П. Спасскова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва : зб. наук. праць. — Х., 2016. — № 2. — С. 48–55.
9. Тарасенко О. А. : [бесіда з автором статті / вела О. П. Спасскова]. — 2016.

References:

1. Bulgakov M. O. *Majster i Margaryta*. Kharkiv, Folio, 2005, 415 p.
2. Efimenko Viktor Georgievich. *Master i Margarita* : Katalog vystavki. Odessa, 2007, 17 p.
3. Jefymenko V. G. Interv'ju z hudozhnykom na odes'komu oblasnomu telebachenni. Interv'ju vela O. A. Tarasenko. 1986.
4. Ljahova E. I. Solnce i luna v «Mastere i Margarite». Diskurs. 1996, no. 2. Available at : http://www.nsu.ru/education/virtual/discourse2_6.htm. (In Russian).
5. Marancman V. G. Problemnyj analiz romana M. Bulgakova «Master i Margarita». *Literatura v shkole*, 2003, no. 1, p. 28.
6. Pozdnjaeva T. Voland i Margarita. St. Petersburg, Amfora, 2007, 448 p.
7. Sokolov B. *Rasshifrovannyj Bulgakov. Tajny «Mastera i Margarity»*. Moscow, Jeksmo, 2010, 608 p.
8. Spasskova O. P. Hudozhnje osmyslennja istorychnyh obraziv u cykli gravjur V. Jefymenka do «Slova o polku Igorevim». *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii' dizajnu i mystectv* : zb. nauk. prac'. Kharkiv, 2016, no. 2, pp. 48–55.
9. Tarasenko O. A. Besida z avtorom statti. Interv'ju vela O. P. Spasskova. 2016.